

Ад варыянтнасці да фарміравання ўласнай лексікі і граматычных формаў дзеясловаў

В. А. Ляшчынская

Значнай культурнай падзеяй стаў выхад поўнага збору твораў у дзевяці тамах Янкі Купалы [1], які дае магчымасць пазнаёміцца з усімі “вядомымі на сённяшні дзень вершамі, паэмамі, п’есамі, перакладамі, літаратурна-крытычнымі і публіцыстычнымі артыкуламі, лістамі Янкі Купалы, чарнавымі накідамі, дарадчымі надпісамі на кнігах” [2, с. 5]. Гэтае выданне унікальнае яшчэ і тым, што ў ім сабраны ўсе знойдзеныя і захаваныя ў розных месцах варыянты афармлення мовы твораў паэтам, пададзеныя пад асобнай рубрыкай “Іншыя рэдакцыі і варыянты”. Такое выдзяленне названых матэрыялаў, з аднаго боку, і афармленне варыянтаў тым жа шрыфтам, што і творы паэта, з другога, расцэньваюцца намі як даніна павагі да Майстра слова, бо тым самым прызнаецца каштоўнасць усяго, што створана ім. І сапраўды, гэтыя матэрыялы для даследчыкаў мовы паэта і гісторыі беларускай мовы бясконныя, таму што дазваляюць паназіраць за працай Купалы над мовай сваіх твораў і здзівіць, уразіць яе машабамі (з 927 вершаў ён перагледзеў 535), заглянуць у яго творчую лабараторыю, прасачыць за працэсам фарміравання паэтычных радкоў, іх удасканалення шляхам пошуку слова, яго формы і тым самым фактычна пацвердзіць уклад пісьменніка ў станаўленне і развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы, устанавіць яго ролю ў яе нармалізацыі.

Варыянты, а іх аб’ём складае больш за 300 старонак збору твораў, даюць для моваведаў найбагацейшы матэрыял, які сведчыць пра заклапочанасць Янкі Купалы пытаннямі моўнага афармлення сваіх твораў, пра яго тытанічную працу па ўдасканаленні мовы твораў, афармленні думкі і выражэнні сэнсу.

У задачы артыкула ўваходзіць аналіз варыянтаў паэта, выяўленне прычын замены аднаго варыянта другім, пошуку найбольш пашыранага слова з шэрагу вядомых і вызвалення паэтам ад малапашыранай дыялектнай лексікі, вызначэнне суадносін колькаснага выкарыстання двух ці больш варыянтаў слоў ці граматычных формаў на матэрыяле дзеясловаў і выбар з іх найбольш прыдатнага ці адпаведнага для беларускай мовы.

Беларускія мастакі слова канца XIX – пачатку XX стст., у тым ліку і Янка Купала, пісалі кожны па-свойму, але з улікам сваіх мясцовых гаворак. Менавіта мясцовыя гаворкі вызначалі асноўныя адметнасці мовы пісьменнікаў гэтага часу, а для Купалы гэта найперш цэнтральныя гаворкі, якія якраз і дазвалялі яму адысці ад усходняга і заходняга ўплываў. Роля мясцовых гаворак на тэрыторыі Беларусі была значнай нават у пасляваенны перыяд XX ст., пра што заўважае А. А. Крывіцкі: “Мясцовыя гаворкі былі не толькі пануючым сродкам вусных моўных зносін у вытворчай і побытавай сферах у вёсках, мястэчках і нават у нейкай частцы насельніцтва ў гарадах краіны, але і выступалі ў разнастайнасці сваіх традыцыйных як дыялектных, так і занальных структурных адметнасцей – фанетычных, граматычных і досыць старых па сваёй культурнай аднесенасці лексічных і фразеалагічных” [3, с. 65].

Першааснае знаёмства з варыянтнымі парамі лексем у мове твораў Янкі Купалы, іх аналіз дазваляе адзначыць, што дзве і тры варыянтныя лексемны характэрны для розных часцін мовы, аднак сярод усіх часцін мовы найбольш колькасна прадстаўлены варыянты дзеясловаў, што і паслужыла прычынай іх выдзялення для аналізу. Паэт ілюструе наяўнасць у беларускай мове свайго часу розных паводле фанетычнай афармленасці, але аднолькавых ці блізкіх у семантычных адносінах лексем, з якіх адна замяняецца другой, напрыклад: *відзець* – *бачыць*, *звальчыць* – *змагчы*, *наградзіць* – *надзяліць*, *прыўныў* – *пасмутнеў*, *скланяецца* – *збліжаецца*, *спатыкаецца* – *сустрэкаецца* і інш. Параўн., напрыклад, першы варыянт страфы

верша “Канюх” у зборніку “Жалейка” (1908) і другі, пазнейшы яе варыянт: *Аднэй толькі рэчы яшчэ бракавала* (I, с. 333) [4] і *Адной толькі рэчы яшчэ не хапала* (I, с. 257), дзе дзеяслоў *бракаваць*, распаўсюджаны ў народных гаворках са значэннем ‘не хапаць’ на тэрыторыі Гродзеншчыны, часткова Брэстчыны з выхадам на тэрыторыю Віленскага і Шальчынінскага раёнаў Літвы і Бабіцкай і Чыжэўскай гмінаў Польшчы (СБГП-ЗБ, т. 1, с. 311-212) [5], заменены на дзеяслоў *хапаць* з адмоўем *не*, які распаўсюджаны амаль на ўсёй тэрыторыі.

Як правіла, прыклады купалаўскіх замен выяўляюць выбар паэтам з дзвюх і болей дыялектных лексем адной, якая характарызуецца больш пашыраным выкарыстаннем. Так, напрыклад, у 10-ым радку верша “Нуда” двухскладова дзеяслоў *здоймаць* заменены на трохскладова *ахапіць*, параўн.: *Аж заплачаш душой, // Жаль ця здойме такі!* (“Жалейка”, 1908; I, 310) і *Аж заплачаш душой, // Жаль ахоне такі* (I, 150), што дазволіла не толькі захаваць сэнс, але і пазбавіцца ад усечанай формы *ця* (займеннік *цябе*) і адмежавацца ад вузкарэгіянальнай лексемы *здоймаць* і інш.

Нярэдка пры адсутнасці замяняльніка, але хутчэй за ўсё пры немагчымасці замены з прычыны парушэння гэтым рытміка-інтанацыйнай арганізацыі радка ў страфе верша аўтар змяняе яго лексічнае напаўненне. Напрыклад, апошняя страфа верша “Я відзеў душы сільныя...” ў першым варыянце ўключае дзеяслоў *нэнкацца* са значэннем ‘мучыцца’: *Што так зямелька родная // Нядоляю нэнкаецца!* (“Жалейка”, 1908; I, 324), а другі варыянт ілюструе поўную лексічную замену апошняга радка: *Што так зямелька родная // З ног ад нядолі валіцца!* (I, 197) і інш.

Значная колькасць устаноўленых дзеяслоўных варыянтных лексем, з якіх адна замяняецца другой, ілюструе імкненне Купалы не быць падобным у іх выбары ні да рускай, ні да польскай лексікі, маючы багатыя сродкі беларускай мовы. Гэта дэманструецца выбарам паэта з некалькіх лексем славянскага паходжання, якія бытавалі ў народных гаворках, той, якая найбольш характэрная для беларускай мовы як своеасаблівае адмежаванне ад іншых лексем, якія замацаваны ў лексічнай сістэме рускай ці польскай моў. Напрыклад, у мове твораў Купалы адзначаем выкарыстанне дзвюх эквівалентных лексем *відзець* і *бачыць*, але паколькі дзеяслоў *відзець* адносіцца да лексем рускай літаратурнай мовы, паэт у большасці выпадкаў замяняе яго на адметны ад рускай мовы дзеяслоў *бачыць* (*бачыць* зафіксаваны 427 разоў, а *відзець* толькі 11), параўн.: *А у трэцяй дык свабоду // Відзіш вольную пад неба* (“Жалейка”, 1908; I, с. 322) і *А ўжо ў трэцяй дык свабоду // Бачыш вольную пад неба* (I, 180); *Ласк за гора сваё з ёй не відзеў нігдзе я* (I, 323) і *Ласк за гора сваё з ёй не бачыў нідзе я* (I, 185) і інш.

Сапраўды, з сучасных пазіцый ужыванне ў мове носьбітаў беларускай літаратурнай мовы рускіх слоў, як, напрыклад, дзеяслова *відзець*, часткова тлумачыцца ўплывам рускай мовы, якая выкарыстоўваецца амаль ва ўсіх сферах грамадскага жыцця беларусаў. Не адмаўляючы цалкам рускага моўнага ўплыву на беларускую мову, тым не менш лічым неабходным выказаць некаторыя ўдакладненні адносна гэтага ўплыву ў творчасці Купалы.

Па-першае, мяркуем, што для часу творчасці Янкі Купалы будзе больш дакладна і нават карэктна тлумачыць ужыванне так названых рускіх лексем тыпу *відзець*, як і аднакаранёвых з ёй ці вытворных ад яе, усё ж пад уплывам беларускіх народных гаворак. Купала найперш, асабліва ў пачатковы перыяд паэтычнай працы, выкарыстоўвае дыялектныя лексічныя багаты. А ў народных гаворкі гэты дзеяслоў, як і многія іншыя словы, што лічацца характэрнымі для рускай мовы, магчыма, прыйшлі з рускай мовы, паколькі, як слухна заўважае А. А. Крывіцкі, “структурная дынаміка гаворак усходняй паловы сучаснай Беларусі і этна-генетычны працяг іх масіву ў межах Расіі набыла ў пэўны час усходнюю, у прыватнасці, рускамоўную арыентацыю” [3, с. 63]. Гэты “пэўны час” адносіцца да перыяду далучэння Беларусі да Расіі ў канцы XVIII ст., і доўжыўся ён больш за стогадовы перыяд, на працягу якога народныя гаворкі маглі засвойваць так зразумелыя “рускія” славянскія словы.

Па-другое, зусім верагодна, што словы тыпу *наградзіць*, *прыўныць*, *саставіць*, *уважаць*, *скланяцца* і многія іншыя паэт выкарыстоўвае як моўныя здабыткі дыялектнай мовы беларусаў, якія дайшлі з часоў усходнеславянскага і нават агульнаславянскага моўнага адзінства і з’яўляюцца агульнымі для беларускай і рускай моў, паколькі ў беларускіх народных гаворках яны захаваліся яшчэ з больш ранніх часоў і з’яўляліся адзнакай мовы беларускай

народнасці. Тым не менш, паэт аддае перавагу абраным ім варыянтам дзеясловаў, якія найбольш выяўлялі нацыянальную адметнасць беларускай мовы, і адмаўляецца ад тых, што характэрны рускай мове.

Тое ж, толькі з заходнім накірункам, можна гаварыць і адносна адмежавання паэтам ад слоў, замацаваных у польскай мове, якія сталі здабыткам народных гаворак, як правіла, паўднёва-заходняга дыялектнага масіву. У якасці падмацавання варта нагадаць, што нават асноўнае “адрозненне паміж усходняй і заходняй дыялектнымі зонамі заключаецца ў рознай іншамоўнай арыентацыі занальных дынамічных працэсаў” [3, с. 63]. Напрыклад, у мове паэта зафіксавана слова *вальчыць*, якое характэрна для беларускіх народных гаворак, пра што сведчыць фіксацыя яго ў “Слоўніку беларускіх гаворак паўднёва-заходняй Беларусі і яе пагранічча” са значэннямі: 1) ‘ваяваць’; 2) ‘сварыцца, ляяцца’; 3) ‘нагаворваць, скардзіцца’; 4) ‘буяніць’ [5, т. 1, с. 278]. Гэтая лексема (*walczyc*) зафіксавана і ў польскай мове са значэннем ‘змагацца’ [6, с. 120]. Такім чынам, яе можна лічыць найперш беларускай дыялектнай лексмай, а магчыма, агульнай лексмай дзвюх моў, а не толькі польскай. Тым не менш, пісьменнік, адзначаючы “заходні” паказчык, польскамоўную яе прыналежнасць, ва ўсіх выпадках замяняе ўсе словы з каранем *-вальч-*, якія першапачаткова былі ім ужытыя, на іншыя. Пры гэтым для замены ён шукае ўласныя лексічныя сродкі і са шматлікіх сінанімічных адзінак мовы выбірае адпаведныя вершаванаму кантэксту і яго ўмовам адзінкі, напрыклад, *вальчыць* – *ваяваць*: *Песняй вальчы з цемнатой* (“Жалейка”, 1908; I, 316) і *Вайю песняй з цемнатой* (I, 126); *вальчыць* – *біцца*: *І з зімой вальчу халоднай* (“Жалейка”, 1908; I, 322) і *І з зімой б’юся халоднай* (I, 179); *звальчыць* – *змагацца*: *Звальчым нядолю, звальчым няволю* (“Жалейка”, 1908; I, 327) і *Зможам нядолю, зможам няволю* (I, 218); *валька* – *бітва*: *І вышлі душы сільныя // На вальку на крываваю* (“Жалейка”, 1908; I, 324) і *І выйшлі людзі сільныя // На бітву на крываваю* (I, 197) і інш.

Аналізуючы варыянтнасць тэкстаў і гісторыю падрыхтоўкі зборніка “Шляхам жыцця” (1913) Янкі Купалы да друку, тэкстолаг Э. Золава заўважае: “У карэктуры выявілася настойлівае імкненне паэта пазбавіцца ад русізмаў і паланізмаў. Побач з некаторымі словамі ёсць паметкі: “маскалізм”, “поленізм” [7, с. 436].

Пэўную і значную паводле колькасці групу варыянтных замен паэта складаюць аднакаранёвыя дзеяслоўныя лексемы, што адрозніваюцца адна ад другой прэфіксальнай марфемай, напрыклад: *асладжаць* – *саладзіць*, *найду* – *знайду*, *нойдзецца* – *знойдзецца*, *абальёмся* – *абліёмся*, *абрызгаць* – *збрызгаць*, *адгаўляцца* – *разгаўляцца*, *асталося* – *засталося*, *дабываюць* – *здабываюць*, *зазнаеш* – *дазнаеш*, *праходзе* – *прыходзе*, *узвялічыць* – *павялічыць*, *усплю* – *прысплю* і інш. Параўн., напрыклад: *Што калісь сваю долю найду* (“Наша ніва”, 1907, № 24; I, 318) і *Што калісь сваю долю знайду* (I, 156).

Прыведзеныя прыклады варыянтаў, як і многія іншыя, сведчаць пра пошук паэта найбольш адметнага паводле марфемнага складу, гукавога афармлення слова ў беларускай мове, яго адрознення ад аднакаранёвага ў рускай, польскай мовах ці сярод існуючых у дыялектнай мове. Яны выразна выяўляюць яго моўную інтуіцыю, у сувязі з чым варта падкрэсліць, што заслуга Купалы якраз і заключаецца ў тым, што ён адшукваў “у розных беларускіх гаворках характэрныя рысы і асаблівасці агульнанацыянальнай беларускай мовы” і па меры магчымасці ўносіў змены [8, с. 214]. Пры гэтым паэт быў заклапочаны ўдасканаленнем мовы сваіх твораў, ствараў сродкі літаратурнага выражэння для дакладнага, вобразнага адлюстравання рэчаіснасці, для перадачы думак, для дасягнення пэўных мэт і тым самым фарміраваў уласныя лексічныя запасы беларускай мовы.

Пры падрыхтоўцы да новых выданняў сваіх твораў, пры перавыданні зборнікаў Купала асаблівую ўвагу надаваў формаўтварэнню дзеяслова, улічваючы тую варыянтнасць, што існавала на розных тэрыторыях Беларусі ў народных гаворках і што была першапачаткова адлюстравана ў мове яго твораў. Таму значную частку варыянтаў складаюць разнастайныя тыпы формаўтварэння дзеясловаў. Але менавіта гэтыя варыянты, з аднаго боку, дазваляюць выявіць моцны ўплыў народных гаворак на мову пісьменніка, а з другога, прасачыць за працэсам яго пошукаў як пэўнага слова, яго гука-літарнага афармлення, так і яго формы. Аналіз варыянтаў

формаўтварэння здзіўляе тым аб'ёмам слоў, іх формаў, якія былі ахоплены майстрам слова, і ў выніку той вялікай рэфарматарскай працай пісьменніка, праведзенай ім паводле зробленых правак, унесеных змен адносна формаў дзеясловаў у сваіх творах, паводле выбару з некалькіх варыянтаў найбольш, на яго думку, характэрнага і ўласцівага беларускай мове.

Так, пачатковая форма дзеяслова ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ў якасці нарматыўнай выступае ў трох разнавіднасцях: -ць (пасля асновы на галосны: *піса-ць, збіра-ць*), -ці (пасля асновы на зычны: *нес-ці, вез-ці*) і -чы (пасля асновы на г, к: *маг-чы, сек-чы*). У творах Купалы першапачаткова шырока былі адлюстраваны варыянты пачатковай формы аднаго і таго ж дзеяслова, але ў выніку праўкі ў апошніх аўтарскіх тэкстах іх стала намнога менш, хаця ўсё ж адзначаюцца варыянты тыпу *дадаць і дадаці, дажыць і дажыці, даказаць і даказаці, даканаць і даканаці, даляцець і даляцеці, дараваць і дараваці, даць і даці, дзяліць і дзяліці* і інш., параўн.: *Сплыла і ўся яго [Машэкі] надзея // Дажыць у радасці жыццё*. (“Магла льва”, VI, 96) і *Не дадуць дажыці веку, // Колькі трэба чалавеку*. (“Маладая ачуняла”, IV, 147). Праўда, форма *дажыць* у Купалы адзначаецца 7 разоў, а *дажыці* – 1, і, як можна меркаваць, яе замена на *дажыць* магла б змяніць гукавы памер верша, а таму і пакінута без змен.

Часам у адным творы, у адной страфе скарыстаны два варыянты адной і той жа формы аднаго і таго ж дзеяслова, напрыклад: *Дружыну сваю князь кідае, // Пушчаецца ў свет сам адзін // Шукаці сваёй наймілейшай, // Шукаць да апошніх часін* (“Страшны вір”, III, 193).

Такая варыянтнасць у Купалы – заканамернасць развіцця беларускай мовы і мовы самога пісьменніка, які спачатку адлюстроўвае характэрную для народных гаворак варыянтнасць формаўтварэння, але даволі хутка разумее неабходнасць уніфікацыі разнабою ў мове ўвогуле і формаўтварэння дзеяслова ў прыватнасці, а таму шукае выйсця, праводзячы праўку, выпрацоўваючы ў сваёй творчасці калі не адзіны варыянт пэўнай формы дзеяслова, то найбольш агульны і тыповы. Вось чаму паскоранымі тэмпамі адбываюцца, напрыклад, замены ў пачатковай форме дзеясловаў з асновай на галосны -ці формай на -ць, у выніку чаго ўзгаданая форма *шукаць* зарэгістравана ў мове пісьменніка 44 разы, а *шукаці* – толькі 1.

Для большай ілюстрацыі нармалізатарскай працы пісьменніка толькі паводле ўжывання формаў інфінітыва дастаткова звярнуцца да лічбаў. Так, у “Слоўніку мовы Янкі Купалы” зарэгістравана 440 дзеясловаў на літару ‘У’, у тым ліку 252 на -ць, з якіх у пачатковай форме ўжыта ўсяго 55 дзеясловаў, 31 – на -ці, з якіх у пачатковай форме ўжыта толькі 11, і 10 – на -чы, з якіх 3-ы маюць пачатковую форму [9, т. 5]. З адзначаных 252-ух дзеясловаў на -ць толькі 8 маюць варыянты пачатковай формы: *уваскрасіць* (1) – *уваскрасіці* (1), *узнесці* (*узнясіці*) (2) – *узнесць* (1), *узяць* (44) – *узяці* (7), *умець* (5) – *умеці* (1), *умерці* (4) – *умерць* (1), *уміраць* (4) – *уміраці* (3), *уставаць* (8) – *уставаці* (2), *устаць* (7) – *устаці* (4). Пры гэтым колькасная перавага аднаго з варыянтаў відавочная (у дужках указана колькасць ужывання кожнай формы). Усяго 10 дзеясловаў з пачатковай формай на -ць зафіксаваны па аднаму разу ў форме інфінітыва на -ці, якая не адпавядае сучасным нормам: *убіці, уваскроснуці, узлятаці, узрываці, узываці, утварыці, ухапіці*, і, наадварот, з формай на -ць замест -ці: *улезць, узнесць, упасць*.

Гэта азначае, што тыя формы, якія засталіся не выпраўленымі паэтам, як, напрыклад, *шукаці* ці *упасць* і пад., – гэта, магчыма, даніна традыцыі, але хутчэй за ўсё неабходнасць паэтычнага маўлення, паколькі не ўсё можна было змяніць, не парушыўшы памер, рытм, мелодыю верша.

Такая ж праца праведзена паэтам па замене розных спрагальных формаў дзеясловаў адзіночнага і множнага ліку тыпу:

1) *абходзе, бача, будзе, вуча / вучэ, гоне, енча, заводзе, зглумя, зробе, калоце, косе, коце, круце, ломе, натрапе, пале, парэ, песце, пусце, топе, ходзе, цешэ* на *абходзіць, бачыць, будзіць, вучыць, гоніць, енчыць, заводзіць, зглуміць, зробіць, калоціць, косіць, коціць, круціць, ломіць, натрапіць, паліць, парыць, песціць, пусціць, топіць, ходзіць, цешыць; ё* на *ёсць* і інш., параўн.: *Чарку ж гарэлкі зглумя ўсякі* (Аўтограф; I, 309) і *Чарку гарэлкі зглуміць усякі* (I, 52); *Ломе перашкоду, як молатам сталь* (“Наша ніва”, 1909; II, 232) і *Ломіць перашкоды, як молатам сталь* (II, 64); *Дзе ня ступе; Не сыходзе са шляху свайго і другі сын* (Машынапісны тэкст; III, 271) і *Дзе не ступіць* (III, 57); *Не зыходзіць са шляху свайго і другі сын* (III, 57); *Ё нас супулка* (Чарнавы аўтограф; I, 319) і *Ёсць у нас «суполка»* (I, 164) і інш.;

2) *баіць, б'ець, гуляець, плачэць, прэць, сапець, скубець, слухаець* на *бае, б'е, гуляе, плача, прэ, сапе, скубе, слухае* і інш., параўн.: *Азябшых птушак б'ець каршун* ("Жалейка", 1908; I, 328) і *Азябшых птушак б'е каршун* (I, 221); *І плачэць маладая* ("Жалейка", 1908; I, 332) і *І плача маладая* (I, 249); *Глядзіць зорка, ды слухаець песню маю* ("Жалейка", 1908; I, 339) і *Глядзіць зорка ды слухае песню маю* (I, 284) і інш.;

3) *знайдзім, крыўдзюць, свішчаць, развеім, скажыць* на *знойдзем, бэсцяць, развеем, свішчуць, скажэце* і інш., параўн.: *Знайдзім долю, знайдзім волю* ("Жалейка", 1908; I, 328) і *Знойдзем долю, знойдзем волю* (I, 218); *Свішчаць, шыпяць на лугах // Вужы, скарпіякі* ("Жалейка", 1908; I, 326) і *Шыпяць, свішчуць, на лугах // Вужы, скарпіякі* (I, 208); *Смехам крыўдзюць людзі* (Аўтограф; III, 237) і *Смехам бэсцяць людзі* (III, 38) і інш.

Увага пісьменніка да моўнага афармлення сваіх паэтычных твораў, у тым ліку і да формаўтварэння дзеясловаў, становіцца асабліва відавочнай, калі звярнуцца да яго шматразовых правак аднаго і таго ж радка, штрафы, пэўнай формы. Напрыклад, чацвёрты радок адной са строф верша "3 песень нядолі" замяняецца тройчы, параўн. апошні варыянт *Колькі жудкага, // Колькі горкага // Зла ўсялякага // Ходзіць, поўзае!* (I, 105) і два папярэднія, што зафіксаваны ў аўтографах паэта: 1) *Між людзей жыве*; 2) *Ходзе па зямлі* (I, 315).

У мове паэта знайшла адлюстраванне варыянтнасць афармлення зваротных дзеясловаў, вытокі якой ляжаць у гісторыі іх ужывання і афармлення, у дыялектнай разнастайнасці. Так, у Купалы маем дзеясловы з постфіксам -ся, -ца і -цца (-ца, -цца ад былых -тсья, -тися), якія з'яўляюцца нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Напрыклад: *Аж нават сонца схавалася ў хмары. // Сышліся цешыцца з царскага ўказу* (I, 53) і інш. Праўда, ёсць асобныя выпадкі ўжывання зваротных дзеясловаў на -сь ці афармлення на -ціся тыпу *любуюсь, любілісь; змагаціся, маліціся*, як у рускай мове ці ў народных гаворках.

Зварот да пачатковых варыянтаў афармлення Купалам радкоў сваіх твораў паказвае, што найбольш у паэта адзначаецца замена, напрыклад, *змагаціся* на *змагацца*, параўн.: *Далей змагаціся моцы не стала* ("Наша ніва", 1909, № 37; II, 243) і *Далей змагацца сілы не стала* (II, 83); *любуюсь* на *любуюся*, параўн.: *Любуюсь на яве і ў сне* ("Жалейка", 1908; I, 331) і *Любуюся ў яве і ў сне* (I, 242); *рвалась* на *рвалася*, параўн.: *Душа і рвалась і цярпела* (Аўтограф; I, 316) і *Душа і рвалася, й цярпела* (I, 131) і інш.

Пра пошукі паэта аднастайнасці ў падачы і афармленні зваротнай формы дзеясловаў можа сведчыць і прыклад замены дыялектнай формы дзеяслова (1-я асоба, мн. л.) *дажджом* на *дачкааемся*, параўн.: *Лепшых дзён дажджом* (Чарнавы аўтограф; I, 329) і *Што дзён лепшых мы // Дачкааемся* (I, 226), дзе асабліва відавочным выступае не толькі замена асобных слоў і іх формаў, але нават змена будовы і лексічнага нападнення штрафы.

Нават адзінкавыя прыклады замен яскрава ілюструюць тую тытанічную працу, якую прарабіў паэт, правячы свае творы, удасканалючы іх моўнае выражэнне. Яшчэ больш уражваюць падлікі ў межах усёй колькасці зваротных дзеясловаў, зафіксаваных у "Слоўніку мовы Янкі Купалы", напрыклад, толькі на літару 'У'. Яны паказваюць, што са 113-ці зваротных дзеясловаў толькі ў 10-ці маюцца формы на -сь (*уелісь, узгукалісь, узірайцеся, вазьміцеся, упрыгожылісь, услухайцеся, усміхнулася / усміхнулісь, успомнілася, утамілісь, учалілісь*) і ў адным – на -ціся (*усміхаціся*). Напрыклад: *Аборы ўелісь ды крыві...* (I, 92); *Усміхаціся // Усім замучаным // Доляй-радасцяй, // Воляй-сокалам* (I, 226) і інш., дзе замена выдзеленых зваротных формаў дзеяслова выклікала б парушэнне рытму і вершаванага памеру. Менавіта гэта з'яўляецца адной з важкіх прычын ужывання, напрыклад, двух варыянтаў зваротнай формы дзеясловаў – на -ся і -сь – у адной штрафе, як у вершы "Замаўчыце, думы...": *Не ўслухайся, сэрца, // Не ўзірайцеся, вочы, // Што ў паняверцы // Даць жыццё за хоча.* (I, 161), якія з'яўляюцца выразнымі сродкамі паэтычнага маўлення.

У мове твораў мастака адзначаюцца адзінкавыя дзеясловы з нехарактэрным для беларускай мовы суфіксам -іва (-ыва) тыпу *вымаліваць, высушываць, паказываць, складываць, склёпываць, разлеплываць, распутываць, распырсківаць*, што, як правіла, абумоўлена патрэбамі поўтору націскных і ненаціскных складоў у радку, рытмам, рыфмай штрафы і пад. Ва ўсіх астатніх выпадках адзначаюцца замены, параўн.: *Ні то падладжываючыся пад хаўтурны тон* ("Наша ніва", 1915, № 23; IV, 258) і *Не то падладжываючыся пад хаўтурны хор* (IV, 21);

Кастры раскладывае ўсюды (Чарнавы аўтограф; VII, 341) і *Агонь раскладвае усюды* (VII, 101) і інш.; 1) *Кроўю размачывай камень*; 2) *Кроўю спалысківай дзверы* (Чарнавы аўтограф; VII, 336) і *Крывёю парог злі цагляны* (VII, 53), якія сведчаць пра пошук паэта і вызначэнне ім уласна беларускай асаблівасці, якая і стала нормай.

Пісьменнік уносіць змены і адносна афармлення дзеепрыслоўяў цяперашняга часу, вызваляючыся ад ужытых спачатку варыянтаў з суфіксам -а (-я), як у рускай мове, і замяняючы іх на характэрныя для беларускай мовы з суфіксам -учы (-ючы), параўн.: *Каб на полі, ці ў лузе, // Ці працую каля дому* (“Жалейка”, 1908; I, 322) і *Каб на полі ці на лузе, // Ці працуючы ля дому* (I, 182). Шукае пісьменнік характэрныя для беларускай мовы суфіксы для ўтварэння дзеепрыметнікаў прошлага часу, замяняючы ўжытыя спачатку суфіксы -ўш-, -уч- (-юч-) на -л-, параўн.: *Ашалеўшыя* // *Віхры носяцца* (“Беларускае жыццё”, 1919, № 7; I, 318) і *Ашале-лыя* // *Віхры носяцца* (I, 149); на -н-, параўн.: *Ты разбудзіш заснуўшыя сілы*; / *Ты разбудзіш драмлючыя сілы* (Аўтограф; III, 260) і *Ты разбудзіш прыспаныя сілы* (III, 190); на -т-, параўн.: *Табе, народ мой слаўны беларускі*; *Табе, народ мой згібнуўшы у кайданах* (Чарнавы аўтограф; IV, 260) і *Табе, народ мой, згібнуты ў аковах* (IV, 29) і інш.

Пры немагчымасці замены Купала перабудоўвае радкі страфы, параўн.: *А ў траве конік шастае, веселя слух* (“Жалейка”, 1908; I,) і *А ў траве конік шастае, радуе слух* (I, 224); *Грахаціячых мы фабрык сыны* (Чарнавы аўтограф; IV, 315) і *Фабрык мы грахатлівых сыны* (IV, 182), дзе ў першым выпадку назіраецца замена дзеепрыслоўя на іншы, але таксама трохскладовы дзеяслоў у форме цяп. ч. 3-й ас. адз. ліку, а ў другім – дзеепрыметніка з суфіксам -яч- на аднакаранёвы прыметнік.

Такім чынам, асобныя “няправільныя” марфалагічныя варыянты дзеясловаў, якія засталіся без змен ці праўкі Янкі Купалы і якія паводле часу ўзнікнення ў мове яго твораў былі найбольш ужывальнымі для пачатковага перыяду яго паэтычнай творчасці, перадаюць характэрныя для пэўных рэгіёнаў лексемы-дзеясловы і іх формы тыпу *вара, пале, росціці, нямашака, мецьмеш, засыпаць* і інш., якія да таго ж у пераважнай большасці выступаюць у рыфмаваных парах, удзельнічаюць у рытмічнай арганізацыі страфы, што і не дазваляла ўнесці змены, напрыклад: *Дух мой свабодна з вашых цяжэтаў // Выйсці здалека к яснасці божа, // Не апаганен выйдзе з балота, // Далей, к высотам, шлях свой праложы* (III, 339).

Моўная інтуіцыя, тонкі слых, увага паэта да мовы сваіх твораў, кожнага слова, разуменне патрэб нармалізацыі беларускай мовы, уніфікацыі таго разнабою, які існаваў у тагачаснай беларускай мове, не дазвалялі пісьменніку шырока і тым больш неабмежавана карыстацца варыянтнымі формамі дзеясловаў тыпу *праложы, нямашака, мецьмеш, засыпаць* і інш. У выніку яго замен назіраем калі не поўнае, то пашыранае выкарыстанне ў творах адных варыянтаў, якія пасля і сталі нарматыўнымі, і абмежаванае выкарыстанне другіх.

Выяўленне і аналіз лексічных і граматычных варыянтаў – гэта фактычны матэрыял для ацэнкі самога паэта ў справе станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы. Янка Купала, дзякуючы сваёй творчасці ўвогуле і непасрэднай працы над мовай сваіх твораў, выяўляў, фіксаваў тыя заканамернасці і жывыя тэндэнцыі развіцця беларускай мовы, адлюстроўваў лексічныя багацці мовы беларусаў і такім чынам спрыяў выпрацоўцы ўласнай лексікі, як гэта відавочна на матэрыяле дзеясловаў, і замацаванню пэўных марфалагічных формаў іх, а значыць, прагназаваў граматычныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Вынікі яго працы ілюструюць паскоранае, надзвычай насычанае, інтэнсіўнае развіццё мовы пісьменніка і працэс выпрацоўкі ці прадвызначэння ім нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Abstract. The paper considers the problem of forming words and norms of the Belarusian literary language at the beginning of the 20th century on the material of variants in the works by Yanka Kupala limiting with verbs and their formation.

Літаратура

1 Купала, Янка. Поўны збор твораў. У 9-ці т. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1995 – 2003.

2 Ад рэдакцыі // Купала Янка. Поўны збор твораў. У 9-ці т. Т. 1. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1995. – С. 5 – 6.

3 Крывіцкі, А. А. Гаворкі беларускай мовы, пасляваенная моўная сітуацыя і дынаміка маўлення ў Беларусі // Беларуская мова. – Uniwersytet Opolski – Instytut Fikokogii Polskiej. Opole. 1998. – С. 55 – 104.

4 Тут і далей у дужках указваецца том, старонка па выданні: Купала Янка. Поўны збор твораў. У 9-ці т. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1995 – 2003.

5 СБГПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. Т. 1. А – Г; рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.

6 Большой русско-польский словарь в 2-х книгах = Wielki slownik rosyjsko-polski. Кн. 1. – Москва: Сов. Энциклопедия – Ведза Повшехна. – Варшава, 1970. – 784 с.

7 Золава, Э. Зборнік “Шляхам жыцця” (Пецярбург, 1913) // Купала Янка. Поўны збор твораў. У 9-ці т. Т. 1. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1995. – С. 430 – 439.

8 Шакун, Л. М. Нарысы гісторыі беларускай літаратурнай мовы / Л. М. Шакун. – Мн.: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Міністэрства асветы БССР. – 173 с.

9 Слоўнік мовы Янкі Купалы. У 8-і т. Т. 5. – Мн.: Беларуская навука, 2003. – 663 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 30.03.07

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ